

Christian IV

ET NORSK SYN PÅ DEN DANSK-NORSKE KONGE OG DEN NYE DANSKE LITTERATUR OM HAM

AF

ØYSTEIN RIAN

I sitt forord til den store katalog over årets Christian 4.-utstillinger skriver rigsantikvar Olaf Olsen om Christian 4.: »Vi ved alle, hvem han var«. Og det er sikkert sant at alle dansker har sine klare forestillinger om denne konge. Ingen annen dansk konge er det blitt skrevet så meget om. Han er et begreb, et nasjonalt symbol på linje med Dannebrog og fotballandsholdet.

Det sier seg selv at når litteraturen om ham er blitt så stor er det ikke et entydig bilde den gir av monarken – da ville han forlengst ha vært et oppbrukt tema. Som menneske, som konge, som nasjonalsymbol gir han stoff til så mange tolkninger og tilnærmingsmåter at Christian 4.-litteraturen langt fra er blott og bart et historisk fenomen. Den spenner fra pinlig nøyaktige kildeutgivelser, via avhandlinger og biografier til halvdokumentariske romaner, skuespill, syngespill og videre over i de skjønne kunster. Slik har det vært i flere hundre år, og slik er det den dag idag. Uten Christian 4. ville danskheten ikke ha vært helt slik som vi kjenner den.

Denne situasjon bringer historikeren i et spenningsfelt mellom videnskapens krav og holdningene i den kulturkrets han er medlem av, og det må være en årsak til at historiefilosofiske og ideologiske strømninger har vært og er særlig merkbare i den danske Christian 4.-litteratur. Det nye i de siste år er at en moralfilosofisk kamp har sprunget ut av historikernes uenighet om Christian 4. Leo Tandrup har stilt plagsomme spørsmål om hensikten med å skrive historie. Jeg setter større pris på hans spørsmål enn på hans svar.

¹ Foredrag i Historisk Samfund i København 14. december 1988.

Fra høsten 1987 til idag er det i Danmark kommet ut mer enn et dusin nye bøker om Christian 4. og hans tid. I Norge kjenner jeg til tre nye bøker som er viet til Christian Kvart som han populært kalles hos hos. De danske historikere har virkelig ikke gjort skam på kongens ambisjon om at Danmark skulle være en nord-europeisk stormakt. De har stilt mannjevnt opp som hans historiografer, og deres bøker utmerker seg med en imponerende bredde og kvalitet – la så være at kongen sikkert ville ha sendt noen av forfatterne til Blåtårn.

Christian 4. er altså et så omfattende emne at en enfoldig nordmann føler seg mildt fortvilet over sitt Peer Gyntske lettsinn som fikk ham til å si ja til å tale om det. Men så føler han at han kanskje er et åndelig barn av sine fedres konge og sier som han »end lever jeg« og fatter mot til å fullføre det dumdristige verk han har tatt på seg.

Kongen som person påkaller særlig oppmerksomhet i Christian 4.-litteraturen. Biografien kan være kongeveien til større innsikt i hvordan fortidens mennesker var og hadde det. Tilsynelatende er den en enkel litterær genre, men jo mer man leser og selv skriver, jo mer blir man klar over hvor vanskelig den er.

Allerede den litterære stil legger rammene for måten kongen oppfattes på. De fleste historikere tyr automatisk til en nøktern saksprosa – i en noe distansert akademisk tone – vel egnet til å drøfte faktorer og momenter, men kanskje ikke til å trenge inn i kongens sjelsliv. De med skjønnlitterær legning trykker kanskje kongen mer til sit bryst og omtaler ham i en mer grepet tone, som ofte slår meg som intuitivt sannferdig m.h.t. følelselivet, men som brister i historisk dokumentasjon. Og endelig har vi Benito Scocozza som med stor kraft har videreutviklet en tredje historisk-litterær stil; den bitende satire – et våpen smidd for å nedkjempe den nasjonale myte. Med det har Scocozza påført den prøvede monark hans annet Lutter am Barenberg. Som kjent overlevde kongen det første. Jeg spår at han vil overleve også denne gang.

Den litterære stil påvirkes av hva man vil med biografien. Noen prøver å leve seg inn i hovedpersonens tanker, følelser og livssituasjon. For dem er selve mennesket det mest interessevekkende, og denne innlevelse fører gjerne til sympati for den biografertes motiver og handlinger, noe man f.eks. kan se i Roger Lockyers monumentale biografi om George Villiers, den første hertug av Buckingham. For andre forfattere blir det viktigere å påvise hvilke følger hovedpersonens handlinger hadde for andre mennesker. Det er disse samfunnsmessige virkninger som gjør ham interessant – ikke personen i seg selv. Dette har vært Scocozzas drivkraft. Begge disse tilnæringsmåter kan bære kimen i seg til misvisninger, og Steffen Heiberg har prøvet å unngå dem. Han kombinerer de to tilnæringer,

særlig ved å analysere kongens politiske disposisjoner både i deltaljer og med myndig oversikt.

Forfatterens menneskesyn kan påvirke fremstillingen. Hvis man blir overrasket av alt annet enn dyden og det vellykkede, vil man få meget negativt å skrive om. Hvis man tar for gitt at alle mennesker kjenner den onde lyst i sitt hjerte og vanskelig kan unngå å mislykkes, vil man snarere gjøre et nummer av hovedpersonens gode tilbøyeligheter. Som landsmann av en av tidens imponante personligheter, jesuittmunken Laurentius Norvegus, vil jeg nok hevde at det sammensatte katolske menneskesyn er et realistisk verktøy til å vurdere hans mangfoldige majestetiske motstander. Og jeg vil våge meg til følgende påstand: Den som ikke blir grepet af Christian 4. på Trefoldighedens dekk, han har mistet evnen til å bedømme menneskelige handlinger. Da må jeg si meg enig med Leo Tandrup: En forutsetning for å skrive om andre mennesker må være at man lærer seg selv å kjenne, »Ti menneskenes hjerter forandres aldeles intet i alle dage«, som Sigrid Undset skrev i »Fortællinger om kong Arthur og ridderne av det runde bord«.

Det spesielle ved Christian 4., sammenlignet med de fleste andre statsledere, er at han har efterlatt seg uvanlig åpenhjertige personlige oppteignelser, først og fremst hans egenhendige brev. På den måte har han stilt seg laglig til for hogg. Der er mange egosentriske, irritable og brutale utsagn – de fleste av språkets negative adjektiver om menneskelige egenskaper passer på noen av hans sentenser. Kongen har ikke funnet det bryet verd å forstille seg, han har selv levert et arsenal som kan brukes til skyts mot ham. Men jeg synes nok at man i for sterk grad bruker kongens umiddelbare uttryksmåte uten å drøfte hva utsagnene innebærer – kanskje vi er for godtroende overfor Christian 4. og tar ham mer bokstavelig enn både han selv og hans omgivelser var tilbøyelige til. Men når utsagnene brukes hyppig i en gjennomgående kritiserende fremstilling, kan likevel friskheten i kongens uttrykkssett virke som et effektivt forsvar for Christian.

Der er en nokså utbredt tendens til å betegne ham som et halvt psykiatrisk kasus i hans senere år, men en mann som kunne omtale sin forsorfne svigersønn slik, hadde intakt en sunn kjerne i sin personlighet: »Grev Pentz drikker nu intet mellem måltidene, men han holder måltid fra ti om formiddag indtil klokken er sju om aftenen« (20/6-1642).

På den annen side har der også forekommet positive overfortolkninger av kong Christians brev. Jeg er enig med Scocozza i at hans instruksjer om hvordan barna skulle ha det, mindre skyldtes faderlig kjærighet og omsorg og mer en patriarkalsk herskermentalitet. »De tre eldste ere solde så dyre, som de kan gjelde og haver med ingen uden med dennom som de

ere overladt til at tale«, skrev han om de 11-14 år gamle forlenget bortlovede døtrene i 1632 (28/6).

I mylderet av Christian 4.-litteratur gjennom skiftende tider er kongen blitt målt med en rekke ulike normer. Selv i dag blir mange målestokker anvendt, fra 1600-tallets normer til et eller annet normsett fra vår egen tid. Man finner Sjelden hos noen forfatter en helt entydig normering, bortsett kanskje fra den marxistiske. Sammenlignet med historisk litteratur i de større europeiske land i vest er dog den danske litteratur preget av noe som er typisk for Norden. Vi har problemer med å gjenskape 1600-talls atmosfæren, noe som delvis skyldes en skandinavisk hang til moralisering og delvis skyldes at miljøskildringen svikter. Individkarakteristikkene er ofte glimrende, sansen for sosiale og økonomiske strukturer er meget vel utviklet, men mellomledet – en tydeliggjøring av familieforhold, relasjoner herskap – tjenere, proteksjon og klientvesen, alt slikt som fascinerer i engelsk 16-1700-talls litteratur, det interesserer skandinaviske historikere for lite. Jeg har funnet mest om patronvesenet i Ole Degns bok om kongens kansler Christen Friis til Kragerup. I et stort kapittel viser han hvordan Friis protesjerte lærde menn i flere videnskaper. Det avsluttes med medisinprofessor Simon Paullis dedikasjon til Friis' efterfølger Christen Thomesen Sehested: »Du må være så brav som du vil, uden patroner sejler du bestandig imod strømmen«.

Når skandinaviske historikere har så liten sans for patron-clientforholdets betydning, må det skyldes at våre samfunnsformer har fjernet seg så sterkt fra slike forhold, at de virker langt mere fremmede på oss enn på engelskmenn. Det gjør at vi stiller med et handicap, når vi skal formidle de gamle europeiske samfunn til moderne lesere. Det forbauser meg hvor uskarpt bilde der gis av det danske hoffmiljø, av forholdet til tjenerskapet og i hvilken grad rollen som patron, som fordeler av goder og velgjerninger, bestemte kongens adferd. Kanskje hans mange iltre utsagn kom i frustrasjon over de skranker patron-rollen satte. Scocozza hevder at han var så utilgjengelig. Hvordan kan det da ha seg at han 10/5-1646 skrev til Corits Ulfeldt at »Jeg haver nu en tidlang megtig været overløben af mitt folk som haver begæret at bo i de bådsmands boder. Og der jeg dennom haver afvist dermed, at de samme til ingen uden til bådsmand var bygde, da haver de sagt hvorfor de var ikke så gode som de, du forundte af de samme boder der. Jeg svarte hvem de vare. Da svarede de, at det var en kokk og en drabanter...« Riktig nok ville han nå ha slutt på maset, men min påstand er at kong Christian var mer medgjørlig enn hans bistre brev gir inntrykk av. Denne påstand er gitt næring av mine studier i hans lensforvaltning, hvor han tok betydelige hensyn til adelsmenns preferanser m.h.t. forieninger. Ved å legge større

vekt på kongens plass i et miljø vil jeg hevde at de autoritære trekk ved kongen vil bli tonet ned.

Dette poeng henger sammen med en stillingtagen til kongerollens betydning. Denne rolle var langt fra entydig, fordi kongen skulle ivareta så mange ulike interesser. Han skulle være Guds representant på jorden, han skulle forsvare religionen, han skulle være rettferdig og beskytte de svake, han skulle være generøs, han skulle respektere adelens privilegier, han skulle være et festlig midtpunkt i et strålende hoff, han skulle forsvare rikets og dynastiets ære, han skulle være en fremragende idrettsmann, han skulle være viril og en stor jeger, han skulle være en uforferdet kriger, som kunne legge nye provinser til riket og forebygge og forpurre alle farer. Christian var en monark som tok alt dette alvorlig. Kongerollen var en helterolle og en superrolle. De fleste forfattere legger stor vekt på den, og jeg vil om mulig aksentuere den enda sterkere, og da slik at jeg nedtoner despottrekkene og fremhever hvor bundet fyrsten i et så tradisjonsrikt kongedømme var av det han mente ble forventet av ham – om ikke nødvendigvis av riksrådet, så i hvert fall av hoff, slekt, levende, døde og ufødte generasjoner.

Christian 4.-historikerne drøfter mange fundamentale spørsmål om kongens måte å løse sine oppgaver på. Var han en livsnyter og en ressursløser eller var han et handlings- og pliktmenneske? Forfatterne legger vekten ulikt på disse egenskaper, og kongerollen disponerte ham for å være alt dette. Her kunne det ha vært verdifullt om man hadde satset mer på en internasjonal komparasjon, noe Ole Kongsted gjør i sin oppsitsvekkende artikkel om musikken ved Christian 4.s hoff.

Flere forfattere hevder at han i sine beste år var en av Europas rikeste menn. Jeg tillater meg å tvile. Det var vel kanskje heller slik at aldri har en nordisk monark vært så nær et europeisk rikdomsnivå for fyrster. Men den pavelige gesandt Bentivoglio syntes at »den danske konges hof kan neppe kaldes et kongelig hof; thi i hine afsidesliggende egne, hvor man endnu bevarer sæderne jævne og simple, har de andre hoffers pragt og luksus endnu ikke vundet indpas« (2/2-1613).

Hvis Christian i en periode var rik i europeisk målestokk, var det nok fordi han holdt på det enkle levesett til tross for et betydelig overskudd på kronens budjett. Det store bilager i 1634 var som flere forfattere påpeker et ledd i det diplomatiske spill i Tredveårskrigen. Kronprinsens bryllup virker oppsiktsvekkende, fordi det avviker fra kongens sparsomhet i det sedvanlige hoffhushold. Steffen Heiberg sier at hoffet hadde et maskulint preg. Det er et meget interessant poeng, som jeg skulle ønske han hadde utdypet. Det maskuline henger uten tvil sammen med det jævne og simple preg som Bentivoglio observerte. En konge som 64 år gammel, under en

seilas til Bergen, løp i sin nattskjorte til skipskabyssen for å slukke et tilløp til brann, var ikke vant til en solkongetilværelse.

Dette poeng taler også imot inntrykket av kongens enehersker- og keiserambisjoner som kunsthistorikerne, og med dem Heiberg, finner uttrykt i Frederiksborgs utsmykning. Jeg spør hvor meget man kan legge i kunstnerisk symbolbruk, utført av billedkunstnere som formidlet en almeneuropeisk tradisjon i forherligelse av fyrster. Scocozza bebreider kongen for å være det han var satt til å være, enda det mest bemerkelsesverdige ved Christian – til tross for alkoholen – var at han i så liten utstrekning »nød kongedømmet« og i så stor utstrekning prøvde å gjøre alt det hans lærere og formyndere hadde sagt ble forventet av en konge. Han var en pliktoppfyllende mann.

Jeg har i det siste spurt meg selv hvorfor det er en så moraliserende tendens i den danske Christian 4.-litteratur. Overfladisk vurdert kunne den ligne den avstandsbedømmelse som vi i Norden utøver overfor fjernliggende land. Men det er et psykologisk innslag av smertelig nærhet i denne moralisering. Christian 4.s tid var så kritisk og fundamental for Danmark som nasjon at danskernes forhold til denne tid i følelsesdybde minner om jødernes forhold til sin historie. I Norge har vi en viss parallell i holdningen til »Dansketiden«. Utrydelige nasjonale problemstillinger har preget meget av det som er skrevet om den – for ikke å snakke om det som ikke er blitt skrevet på grunn av den kollektive fortrenkning av det Henrik Wergeland kalte »den falske lodning«.

Den moraliserende tendens fører i Christian-litteraturen til en årvåken speiding etter feil som førte til de militære nederlag. Jeg blues for å rette noen metodisk kritikk mot danske historikere, for er det noe jeg beundrer dem for er det ikke minst deres grunnsolide håndverksmessige skoloring. Men Jens Carl Kirchmeier-Andersens avhandling om Christian 4. som taktiker forsterker et spørsmål som bestandig har slumret i Christian-litteraturen. Var det kongens fall på Hamelns voller som avgjorde hans og Danmarks skjebne i Tredveårskrigen? Vi har alle en tilbøyelighet til å bedømme aktørers innsats etter resultatet, men Kirchmeier-Andersen har funnet det bryet verd å spørre om Christian var en slik »militær pauseklovn« som mange har villet gjøre ham til, og han er kommet til at styrkeoppbyggingen i 1625 viser at kongen brukte og videreutviklet Moritz av Oranjes hærreform og at han uten fallet ville ha hatt en realistisk sjans til å seire over den katolske ligas hær i 1625 før Wallensteins hær blev ferdig oppstilt. Det kan derfor hevdes at det snarere var et fall enn en feil som avgjorde utfallet av Keiserkrigen.

Det kan mot dette hevdes at når man begir seg inn i en krig, bør sikkerhetsmarginen være så bred at et fall fra en hest ikke utløser en

begivenhetskjede som ender i en katastrofe. Og da kommer vi til det politiske grunntrekk ved Christian 4.s regime: Forholdet til riksrådet. Med god grunn gjør de fleste forfattere dette til den røde tråd i denne tids historie. Og igjen står vi ved en flere århundre gammel dansk tradisjon: Hvem var skurken i dette drama, kongen eller riksrådet? I Danmark har der ikke kunnet utvikle seg en dominerende Whig-tradisjon, som retter skytset mot kongen. Under eneveldet og langt inn i det 19. århundre var det han som hadde rett og riksrådet var et sneversynt standsegoistisk organ. Fra midten av forrige århundre og til i dag har både konge og råd fått urett, med en voksende tendens til å rehabilitere riksrådet, noe ikke minst Erling Ladewig Petersen har gjort seg til talsmann for. Den nyeste litteratur rokker ikke vesentlig ved denne tendens.

Men i Steffen Heibergs glimrende politiske analyse øynes et fatalt mønster; at de to organer omvekslende påvirket politikken slik at den ble mislykket. I Scocozzas fremstilling blir det riksrådets betenkninger som i stor utstrekning gir teksten til dramaets kloke, bedrevitende kor, som advarer og varsler om de ulykker kongen går i møte. Troels Dahlerup avdramatiserer ved å vise hvor tradisjonsbundet kongens dynastiske politikk i Nord-Tyskland var, men i Leo Tandrup's fremstilling er det et drama av de helt store historiske dimensjoner, inspirert som han i sitt forfatterskap er av analogien til supermaktoppgjøret mellom USA og Sovjet og av den tvetydige splittethet i USAs politiske spaltning mellom president og kongress. For Tandrup er det riksrådet som i sin angstbiterke konservatisme ikke forstår hva som er i ferd med å skje og som saboterer kongens forsøk på å demme opp for det fattige, utilfredsstilte og aggressive Sverige.

Jeg føler meg ikke kallet til å skifte vær og vind mellom alle disse tolkninger. Til en vis grad har de alle rett, og Heiberg er eklektikeren, som inkorporerer flest tolkninger, mens ingen går lenger enn Scocozza i å uskyldiggjøre Sverige. På ett punkt synes nå alle å være enige – og det er viktig: Christian 4. var ingen revolusjonær. Knud J. V. Jespersen kaller ham en »Herremand i kongeklæder«, en mann programmert av den høyadelige formynderregjering til å styre innenfor rammene av stands-samfunn og gjeldende forfatning. Borte er de gamle oppfatninger av Christian som borgerkongen eller folkekongen. Knud Jepsersen kaller spenningen mellom den store dynastiske arv og den domenestatlige arv en tragedie for Christian. Det var i hans verdifelleskap med det høyadelige riksråd det skrøpelige kitt fantes som holdt det gamle politiske system sammen. Jeg tror han har helt rett, og konklusjonen må da bli at ut fra de utenrikspolitiske behov var Christian ikke despotisk nok. Det samme inntrykk får man ved å studere lensforvaltningen. Den danske litteratur

forteller nokså lite om forholdet mellom konge og lensmenn, bortsett fra den politiske drakamp om de generelle betingelser for forleningene. I Norge foreligger der flere analyser av lensadministrasjonen under Christian 4., og de viser hvilken stor selvstendighet lensmennene hadde, særlig etter 1625. Hverken Ditlev Tamm eller Ole Degn har behandlet lensadministrasjonen i sine bøker om Christian 4.s kanslere. Det er synd, ikke minst fordi Tamms og Degns bøker er så interessante så langt de rekker. De viser bl.a. hvor stort rom kanslerne hadde for et personlig engasjement i deres embede. Sånn sett bidrar de til å slå en pel gjennom påstanden om Christian 4.s egenrådighet.

Hvis man vil redusere betydningen av kongens egne handlinger, kan man si at Christian 4. falt som offer for krefter som han ikke maktet å hamle opp med. Kirchmeier-Andersen innskjerper at Keiserkrigen bør betraktes som et av militærhistoriens tallrike eksempler på det nærmest umulige i å føre krig med utilstrekkelige ressurser. Christian 4. var ikke noen dårlig taktiker, men bare en fattig feltherre. I sitt studiehefte om Christian 4.-tidens Danmark gir Helge Gamrath nøkkelen til å forstå hvorfor det gikk slik. Han sier at sammenlignet med det øvrige Europa var Danmark med lydlandet Norge ved århundrets begynnelse en randstat, et tilbakestående land økonomisk, sosialt og politisk. Dette er i virkeligheten et opposisjonsinnleg mot bildet av Danmark som en nordeuropeisk stormakt – et bilde som gjør fallhøyden så stor i mange Christian 4.-fremstillinger. Stormaktsbildet er antagelig for sterkt preget av kongens egen oppfatning – eller kanskje heller slik han ønsket at omverden skulle oppfatte det. Med sin langt mindre befolkning var Danmark-Norge et slags nord-europeisk Polen i den forstand at sentralmakten var svak både politisk og militært. Så lenge dette underlige kongolomeratrike var beskyttet av naboenes svakhet var det trygt, men systemets svakhet ble et stort problem i 1600-tallets eksistenskamp.

Både kongen selv og hans historiografer har lagt vekt på hans militære interesser og ferdigheter, men jeg synes man burde legge større vekt på det tvetydige ved kongens militære engasjement. Han var mer kriger som en uforferdet idrettsmann enn som en systematisk militarist. Finn Askgaard påpeker at hans mest verdifulle egenskap i krig var hans imponerende utholdenhet i motgang. Hadde Christian vært militarist, hadde han i langt større grad konsentrert seg om militære foreberedelser og oppgaver – og dette til tross for at han gjorde en hel del, noe særlig Gunner Lind har levert vektige belegg for. Innenrikspolitisk forberedte denne militarisering grunnen for eneveldet, men utenrikspolitisk er jo graden av militarisering bestandig relativ, og det står ikke til å nekte at den danske godseierstat i sammenligning med det svenske Sparta og de

tyske leiehærer hadde et sivilt preg. Kongen var nok en ideell ridderkonge, men Danmarks stilling var grunnleggende lik de mange tyske fyrstedømmers og det store polske rikes. Sånn sett er det like bemerkelsesverdig at den danske statsdannelse overhodet overlevde det 17. århundre som at territoriet blev amputert. Også denne tankegang kan man finne hos Gamrath, om enn ikke så tilspisset. Det må bl.a. være innlysende at en sammenligning av tallstørrelser har begrenset verdi som prediksjon om krigens utfall. Når to fotballhold møtes, stiller de begge vanligvis med 11 spillere, men det er deres kamptrening og spilleferdigheter som avgjør utfallet. Christian 4. var selv klar over kamptreningens betydning i sitt syn på bondemilitsens verdi i Danmark og Norge. Svenske soldater og tyske leietropper hadde en enorm erfaring og trening i krigeryrket. For danskene ble ikke krigen mer enn en hobby.

Den svenske historiker Jan Lindegren har i den forbindelse fremsatt en interessant teori. Han spør om man kan forklare den svenske statsmilitarisme og den danske godseierpasifisme som følger av forskjellige produksjonsforhold. Han svarer at i det svenske landbruk med hovedvekt på kreaturhold hadde man ikke behov for å sysselsette hele den befolkningstillegg som ble resultatet av den naturlige befolkningsvekst – og minst bruk for mennene. De kunne uten alvorlige følger avgis til en hær som kjempet, syknet bort og falt i fremmed land. Dette var annerledes i åkerlandet Danmark. Her trengte man alle menn til den arbeidsintensive korndyrkingen, og hoveriet bare vokste og vokste. Følgen var at det danske landbrukssamfunn saboterte overføring av arbeidskraft til militærtjeneste, mens det svenske fant seg i det.

Flertallet av dem som skildrer Christian 4.s Danmark påpeker kontrasten mellom den velstående regionale stormakt ved århundrets begynnelse og den fattige småstat da kongen ble forløst fra sitt martyrium i 1648. Gamrath snur tolkningen den annen vei – fra å være en europeisk randstat blev det skapt nye strukturer som kunne sikre det danske samfunns og den danske stats fremtidige plass i Europa. Det var det gamle middelalderlige samfunnssystem som var i oppbrudd. Selv er jeg fascinert av denne tolkning både p.g.a. dens uforskammede dristighet og fordi den passer godt med det vi vet om utviklingen av oldenburgstaten Norge. Men før vi går over til Ultima Tule, la oss dvele en stund til i rikssentrum.

Christian 4. fikk et dårligere eftermæle i det liberale Danmark. Det er kanskje ikke forbausende at eftermælet ikke er blitt bedre i det sosialdemokratiske Danmark. Eller er det overraskende? Man kan vel si at Gamrath har meningsfeller på venstre side i England. I Christopher Hills marxistiske tolkning representerer parlamentets godseiere en fremtidslin-

je, til tross for (eller snarere på grunn av!) at de førte en politikk som skapte et rotløst proletariat. Christian 4. gikk ikke så drastisk til verks, men med Ladewig Petersens uttrykk innebar hans regime en overgang fra domenestaten til skattestaten. Er det noe som peker frem mot det sosialdemokratiske Danmark så må det vel være 1600-tallets skatterevolusjon. Man kan innvende at pengene ble brukt til uverdige formål, men det samme ville vel Christopher Hill kunne si om de engelsk godseiere. Da kongen satt igjen med nedsmeltet sølvtøy og pantsatt krone, kunne han med større rett enn de fleste statsmenn hevde at han hadde ofret alt, både sin helse og sin formue på staten.

Gamrath opponerer også mot det negative bilde mange gir av kongens næringspolitikk, og han understreker betydningen av den kraftige vekst i Københavns virksomheter. Her er det spørsmål om hvilket tidsperspektiv man har. Innen rammen av Christian 4's egen regjeringstid mislykkedes de fleste av hans kompanier. Men all begynnelse er vanskelig, og i det lange løp kom f.eks. den oversjøiske handel til å bety meget for København, og når man tar i betraktning hvilken fundamental betydning hovedstedene fikk i de moderniserte europeiske stater, er det ikke lett å skjønne hvorfor man med vårt perspektiv på 1600-tallet kan fremstille kongen som en blott og bar urealistisk prosjektmaker. Jeg tror Ludvig Holberg vurderte kongens foretaksomhet riktigere enn Scocozza.

Kan det herske tvil om hvilke kriterier man skal legge til grunn for å vurdere næringspolitikken, er det enda mer problematisk å belyse sosial- og kulturpolitikken. Også her finner vi den samme polarisering av oppfattelsene. Hovedtendensen er å betegne kongen som splittet mellom ulike hensyn, inkonsekvent, lunefull og lite utholdende, men med en voksende tendens til kulturell og kirkelig ensretting. Mens de fleste trekker i tvil kongens engasjement i spørsmål om sosial rettferdighet og kulturell utvikling, blir den kirkelige disiplinering fremhevet som et viktig trekk ved kongens innenrikspolitikk. Også her er det imidlertid grunn til å spørre om kongen var så autoritær som hans brev og forordninger gir inntrykk av.

Jeg vil snarere legge vekt på at dette var en tid da det over hele Europa gikk en sterk religiøs vekkelse, som andre steder gav seg utslag i from katolisisme eller i puritanisme. Men det var ikke slik at alle ble like sterkt grepet av vekkelsen. Tvert imot ble de grepet drevet av en lidenskapelig kulturkritikk – rettet mot alkoholisme, vellevned, hor, vold og drap. Disse krasse kulturkritikere tilkjempet seg et ideologisk hegemoni, og i Danmark var det en rekke teologer – men slett ikke alle – som ledet an i kulturkampen. Det var biskop Hans Resen som staket opp kursen i disiplineringsskampanjen, og etter hvert som kongegjærningen ble stadig

mere byrdefull, sammenfalt Christian 4.s selvforståelse mer og mere med den ortodokse kristendoms, som han dag ut og dag inn hørte prediket. Ortodoksien fremstilles som det beståendes bolverk, men dens kraftige fordømmelse av synden gjorde at den også var en opposisjonell ideologi, som var meget vanskelig å realisere. Dette gir herlige muligheter for sarkasmer over samfunnets og menneskenes inkonsekvenser. Det var ikke lett å håndheve de nye strenge kirkelovene, delvis fordi embetsverket må ha hatt et ambivalent forhold til dem, delvis fordi dette embedsverk ikke hadde kapasitet til å gjennomføre en kulturrevolusjon. Derfor er kanskje disse lover mere interessante som ideologiske programerklæringer enn som belegg for en faktisk ensretting. Det er i hvert fall påfallende hvor lite energisk konge og kanselli fulgte opp lovene med instruksjer og henvendelser til lensmennene.

Der er også vanlig å hevde at ortodoksien var sosialt samfunnsbevarende, men kritikken mot alle slags utskielser må dog ha vakt den sosiale samvittighet hos dem som tok den inn over seg. I England har man påvist en sterk vekst i de testamentariske gaver til sosiale formål, og Ladewig Petersen påviser en lignende tendens i Danmark. Dette var den engasjerte kristendoms lysside. Skyggesiden var utålmodigheten med og fordømmelsen av synden. Denne holdning hos kongen fremhever Ditlev Tamm i en analyse av ham som dommer: »Christian IV var en temperamentsfuld hersker som harmedes over dem, der satte sig ud over normerne – og jo mere sagen berørte kongen selv, jo strengere straf«. Målt med samtidens fyrstemål kan man vel derimot ikke si at han var streng, og Tamm viser at han bare i noen få saker medvirket til et annet resultat enn det flertallet i rettertinget gikk inn for.

Hans utstrakte deltakelse i rettertinget både på danske og norske herredager og den betydelige lovgivende virksomhet som utfoldet seg under hans auspicer viser at kongen gav bred plass for lov og rett i sitt allsidighetsvirke. Det er hevet over enhver tvil at den tids rettferdighet ikke var identisk med vår tids rettferdighetsbegreper, men med den vekt som ble lagt på rettsvesenet som middel til å løse konflikter må man si at dette var et legalistisk samfunn. I Norge var Christian 4.s tid av grunnleggende betydning for utviklingen av flere hundre bygdeting som de mest fundamentale av alle samfunnsinstitusjoner. Dermed blev bondesamfunnets og kongemaktens behov for et felles forum imøtekommet – et forum som videreførte en urgammel rettstradisjon i kombinasjon med maktstatens regulerende vilje – det var en kompromissets triumf i norsk historie.

Når jeg i høst har pløyd gjennom den nye danske litteratur om Christian 4., har jeg speidet etter friske syn på Norge, men det som står

om Norge er så spredt at det tjener mest til å reise noen kulisser, slik at man får et inntrykk av at kongen også hadde et norsk rike. Steffen Heiberg avviker noe fra dette mønster, og man skjønner at han har lest en del nyere norsk litteratur, men når man ser på hans litteraturliste slutter han seg til alle dem som tilsynelatende ikke har brukt norsk litteratur som er yngre enn 20 år. Bortsett fra Heiberg gis det derfor et Norges-bilde som er lite påvirket av at nettopp Christian 4. og tallrike danske kvinner og menn i disse år for alvor oppdaget Norge. Christian 4.s regime ble epokegjørende i norsk historie, og det som skjedde i Norge var også viktig for Danmark. Hvorfor? La oss lage en rask skisse!

Christian 4.s interesse for Norge var eksepsjonell blant de dansk-norske konger. I sin tid besøkte han Norge flere ganger enn alle de andre til sammen. Kongens oppmerksomhet var nødvendigvis ikke positiv for nordmennene. Mange herskere har gjennom tidene hatt en tendens til å gjøre mere skade enn gavn, og oldenborgernes svale energi og interesse var ofte en fordel for nordmennene. De fikk leve sit eget liv nokså uforstyrret. Kontrasten til det oldenborgske system, den opplevde trønderne i årene 1658-60 da de etter freden i Roskilde var svenske under-såtter. Mange menn i Trøndelag ble da utskrevet til svensk krigstjeneste på kontinentet. Dette brukte de dansk-norske myndigheter i den motiverende propaganda for krigsinnsats i den andre Carl Gustaf-krig i Norge, og den hadde uten tvil betydning for den norske krigføring, som sikret Trøndelag for Norge og Oldenborgregimet.

Ved inngangen til Christian 4.s tid hadde nok mange i det aristokratiske miljø i Danmark et lignende syn på Norge som Samuel Johnson hadde på Skottland i 1700-årene. Det må ha fortonet seg som et primitivt land, der menneskene spiste havre, dansk hesteføde. Og der fantes mange flere grunner til å se slik på Norge og nordmennene.

Folketallet i 1588 kan bare ha vært $\frac{1}{3}$ av det danske. Bosetningen var ekstremt spredt i et geografisk splittet land. Norge hadde overhodet intet sentrum eller tyngdepunkt. Landet utgjorde ingen naturlig enhet. Det veide meget lett i forhold til Danmark. Dertil kom at den innenlandske overklasse var helt ubetydelig og ikke hadde noe fotfeste i hoff- og regjeringstilstand. Derfor fantes der ingen høyadel som oppnådde viktige embeder. Norge var en ren provins mot sivilisasjonens yttergrense. Over 90% av nordmennene var bønder. Der fantes bare 7 byer i det nåværende Norge, og Bergen som var den eneste av noen størrelse, hadde et sterkt tysk preg.

I en viss forstand hadde danske lensmenn og danske fogder fritt spillerom i dette lydrike, men deres selvrådighet ble motvirket av at statsapparatet ble holdt på et rent middelelsterlig nivå, hvor det ble satt

skranker for utfoldelsen. Norsk lov og særnorske domstoler ble videreført i et system, der staten krevde inn meget lave skatter. Følgelig stod øvrigheten overfor en velberget og selvbevisst bondestand, som ikke var vant til å danse etter aristokraters piper. Det fikk de lensmenn erfare som samlet noen tusen norske bondesoldater til en militærleir ved Svinesund under Kalmarkrigen. Bøndene viste seg totalt uregjerlige. De drakk seg fulle, skjøt vilt rundt seg, nektet å adlyde ordrer og da det var slutt på ølet og skuronnen nærmet seg, gikk de hjem i flokk og følge og svingte hattene til avskjed med lensmennene. Disse bøndene var i voksende grad deltakere i en desentralisert utenrikshandel med sild, torsk og trelast. I Sør-Norge gikk brorparten av denne eksport utenom byene, og tusenvis av bønder handlet direkte med utenlandske skippere – først og fremst med hollendere. Dette var ikke bare dansketiden i norsk historie. Det var også hollendertiden.

Men hva så med Christian 4.? Hvorfor interesserte han seg for Norge? Hans kjærlighet til havet og sjøreiser må ha vært en årsak. Kanskje har han opplevd det befriende av og til å komme vekk – kanskje har Norge kommet til å stå i et litt romantisk skjær. Norges gamle status som arvekongedømme kan ha forsterket interessen, og sjøkongens kjennskap til nordmennenes naturlige fortrinn som båtsmenn i marinen kan ha fått ham til å tillegge nordriktet større betydning enn danske godseiere, som heller merket seg at nordmennene dyrket lite korn. Kong Christian kjente de norske sjøfolkene, og nærheten gav grobunn for en godmodig spøk da han i januar 1640 skrev til Corfits Ulfeldt at man i tide måtte skaffe tobakk til nordmennene, som var utkommandert til marinen. De ville neppe forbli friske lenge, hvis de ikke fikk tobakk. »De tager det gjerne an i steden for frokosten«, skrev Christian (4/1-1640).

Men kongens Norges-interesse hang også sammen med hans merkantilistiske iver og hans behov for å skaffe flere penger til statskassen. Hans hang til sangvinsk optimisme ble sterkt stimulert av forhåpningene om å gjøre rike malmsfunn og sette i gang profitabel gruvedrift. Trelasteksporten nådde i hans tid et meget stort omfang – langt større enn trelastutskipningene fra Østersjølandene gjennom Øresund. Men frem til begynnelsen av 1630-årene var fortollingen ikke effektiv. Christian 4. var klar over det, og han aktet å gjøre noe med det.

I en viss forstand var kongens bestrebelser klart negative for nordmennene. Det ble etablert en langt høyere beskatning, og i løpet av 1630-40-årene ble statens tollinntekter seksdoblet. Tollen virket langt på vei som en indirekte beskatning av de norske produsentene. Bortsett fra noen år under Hannibal Sehested, ble langt over halvparten av disse statsinntekter overført til Danmark, og på samme tid vokste utskriv-

ningene av båtsmenn til marinen på Bremerholm. Det var altså snakk om både en økt pengeskatt og en økt blodskatt.

Det er imidlertid innlysende at den norske utvikling utvidet fundamentet for oldenborgstaten i en meget kritisk tid. Slik sett var Christian 4. en statsbygger av rang i Norge. Embetsverket ble styrket og utvidet, delvis som en direkte følge av kongens politikk, delvis som en indirekte følge av den. Og den norske bondealmue ble i et helt annet omfang pålagt offentlige forpliktelser. Følgen var at barnebarna til Kalmarkrigens uregjerlige bondesoldater, ble en verdifull tilvekst til monarkiets militære slagkraft i Carl Gustaf-krigene og den skånske krig.

For Norges del var Christian 4. dessuten en vellykket merkantilist alt i sin egen tid. I bergverkspolitikken kan man rigtignok finne flere belegg for at han var overoptimistisk – og én gang endog til det narraktige, men hans betydning for den norske bergverksnæring kan knapt overvurderes. Inntil hans tid hadde de spredte forsøk på å sette det hele i gang vært mislykkede, men Christian 4. sørget for en systematisk malmletning, og da det ble gjort verdifulle funn, mobiliserte han statsapparatet for å sette i gang nye verk. I neste omgang inspirerte han adelige lensmenn og borgerlige kapitalister til å føre bergverksdriften videre, støttet av kronen med privilegier og statlige kjøp av produktene. Der var store begynnervanskeligheter, men i løpet av Christian 4.s tid var alle tre grener av bergverksindustrien etablert, sølvverk, kobberverk og jernverk, og i generasjonene som fulgte kom der en kontinuerlig vekst.

Så stor innvirkning hadde ikke kongen på trelastnæringen, men kronen påvirket næringsstrukturen i retning av stordrift – delvis som grunneier til et stort antall sagbruk, delvis ved beskatning av produksjon og eksport. Inspirert av kjøpmannsopinionen i Norge, ville kongen ha slutt på den direkte handel mellom norske bønder og utenlandske skipper. Kjøpmenn i Norge skulle overta trelasteksporten for å gjøre fortellingen mer oversiktlig og presse utlendingene til å gi mer for trelasten. Kronen leide alle sine sager mer og mer bort til ressurssterke kjøpmenn, og opptrappingen i beskatningen bidro til å slå ut mindre produsenter og eksportører.

Et viktig trekk ved Christian 4.s Norge var at en rekke menn, familier og slekter gjorde seg gjeldende både som embedsmenn og som kjøpmenn. Svært mange av dem var innvandrere, og flertallet kom fra Danmark og hertugdømmene. Disse familiene skapte en ny stor elite i Norge – sammen med en del norske embedsmenn og kjøpmenn som også gjorde vellykte karrierer. Nesten uten unntak slo innvandrerne røtter i de distrikter de kom til, og flere grunnla varige dynastier. Det var en eiendommelig dobbelthet over denne utvikling. På kort sikt, dvs. i det 17.

århundrede, utvidet alle de nye familier det danske velde, og de gav oldenborgregimet en helt annen tyngde i Norge. Dette poeng er kommet bort i all den danske gremmelse over landavståelsene, men det er meget viktig fordi det bidrar til å forklare hvorfor oldenborgstaten overhodet overlevde det 17. århundre. Men de danske slekter i Norge var jo også sin egen lykkes smeder, og dessuten ble den nye overklasse i det 18. og 19. århundre gradvis mer norsk og mindre dansk – dog helt frem til ca. 1930 var Personalhistorisk Tidsskrift en felles dansk-norsk publikasjon – det er et talende vidnesbyrd om hvor viktig det danske innslag var i den nye norske overklasse fra Christian 4.s tid.

I 1640-årene var det vanskelig for riksembedsmenn i København å forsone seg med at statsinntekter i Norge som ikke havnet i Corfits Ulfeldts og Henrik Müllers kister og kasser kunne styrke staten. Etter 1814 har både dansker og nordmenn av ulike grunner i noen grad feiltolket innebyrden i statsmaktens utvikling i 1600-årene. Man har tolket det som en slags norsk separatisme, men der finnes begrensede belegg for det i samtiden. I min tolkning innebar Christian 4.s politikk en kraftig utvidelse av oldenborgveldet, og det skjedde i form av en elitistisk dansk landnåm.

Dette var slett ikke noen ulykke for den opprinnelige norske befolkning. Vel nok benyttet mange innvandrede fogder og kjøpmenn røffe metoder, men det kom et innsig av dyktige mennesker, som tok med seg sin ekspertise til bondelandet. Som følge av deres virksomhet grodde det frem en rekke nye byer – langt flere enn de Christian 4. grunnla. De åpnet det store innlandet for handelsnæringene, og de knyttet tette forbindelser mellom Norge og de vesteuropeiske sentra. Alt dette skjedde i vekselvirkning med deres innsats som embedsmenn. Styrkingen av staten og organiseringen av handelen gikk parallelt, og hele det norske samfunn var i sterk vekst. At Christian 4. sikret Nord Norge var langt viktigere enn tapet av Jemtland og Herjedalen, og befolkningsveksten var så sterk at folketallet må ha økt med minst 70%. Ved kongens død utgjorde nordmennene da $\frac{2}{3}$ Danmarks befolkning.

Idet jeg slutter er det på tide å vende tilbake til kongens person. Hva er det som gjør at Christian 4. i ettertid har appellert så sterkt til både danskers og nordmenns interesse og sympati? Jeg tror det var fordi han fikk en så stor rolle å spille på livets scene, fordi han var overalt, fordi han hadde så distinkte karaktertrekk, fordi han fremstod så menneskelig, med mangfoldige feil, men også med beundringsverdige dyder, fordi han var en mann som efterlot seg så mange personlige spor, som gjør ham nærværende og forfriskende kjent på mange hundre års avstand. Til dette kommer at hans liv utviklet seg fra triumf til tragedie i format og dybde

som var Shakespeare-tiden og barokken verdig, at han ble den martyr for kongedømmet som han selv følte at han var, og endelig at dette kongedømme, som han kjempet for med så vekslende dyktighet og hell, at det overlevde og triumferte etter hans død – i betydelig grad på grunn av hans egen virksomhet – i Danmark og ikke minst i Norge. Slik ble Christian 4. kongedømmets lutherske St. Olav – kongen som seiret i nederlaget og dermed ble den evige konge – han som huskes når de fleste andre – også de mere behendige – bare er nakne navn i kongerekken.

Av en meningsmåling som i november 1988 ble offentliggjort i Oslo-avisen Dagbladet fremgikk det at Christian i dag er det overlegent mest populære guttenavn i Norge. Dette resultat henger nok også noe sammen med Christian Kwarts posisjon i Norge. Vi nordmenn er en lite perfeksjonistisk nasjon, så vi setter pris på en fargerik og uvøren konge – spesielt på 400 års avstand!

FOREDRAGET REFERERER TIL FØLGENDE NY
DANSK LITTERATUR OM CHRISTIAN IV

- Finn Askgaard, *Christian IV. »Rigets væbnede arm«*. Kbh. (Tøjhusmuseet) 1988. 224 s.
- Ole Degn, *Christian 4.s kansler. Christen Friis til Kragerup (1581-1639) som menneske og politiker*. Viborg (Landsarkivet for Nørrejylland) 1988. 261 s.
- Svend Ellehøj (red.), *Christian IVs verden*. Kbh. (Nyt Nordisk Forlag Arnold Busck) 1988. 472 s.
- Artikler av Svend Ellehøj, Troels Dahlerup, Leo Tandrup, Gunner Lind, Knud J. V. Jespersen, Karl-Erik Frandsen, E. Ladewig Petersen, Alex Wittendorff, Jens Glebe-Møller, H. D. Schepelern, Charlotte Christensen, Kjeld de Fine Licht, Mette Bligaard og Ole Kongsted.
- Helge Gamrath, *Christian IV-tidens Danmark* Kbh. (Gyldendal) 1988. 88 s.
- Godfred Hartmann & Niels Richter-Friis (Red.), *Christian IV. Vor hele kongelængdes mest levende døde*. Fredensborg (Dansk Bladforlag) 1987. 50 s.
- Steffen Heiberg, *Christian IV. Monarken, Mennesket og myten*. Kbh. (Gyldendal) 1988. 476 s.
- Steffen Heiberg (red.), *Christian IV og Europa*. 19. Europarådsudstilling i Danmark 1988. Kbh. (Fonden Christian IV året 1988). 607 s.
- Jens Carl Kirchmeier-Andersen, *Christian IV som taktiker. Vaabenhistoriske Aarbøger, XXXIII (1987) og XXIV (1988)*.
- Benito Scocozza, *Christian 4*. Kbh. (Politiken) 1987. 288 s.
- Ditlev Tamm, *Christian den Fjerdes kanslere*. Kbh. (G. E. C. Gad) 1987. 176 s.